

STAVBARSTVO DEPRIVILIGIRANIH DRUŽBENIH SLOJEV NA SLOVENSKEM V DEVETNAJSTEM STOLETJU

V slovenski literaturi o ljudskem (regionalnem, kmečkem) stavbarstvu dominira tipološka metoda — njen namen je ugotavljanje razlik med hišnimi (domačijskimi, naselbinskimi) tipi na Slovenskem. Tipologiziranje je imelo tudi stranske posledice — saj so najbolj značilne stavbne oblike, ki so večinoma nastajale v 18. in 19. stoletju, postale simboli, ki veljajo v času za nazaj in celo za naprej. Večina piscev je sicer upoštevala (domnevno) najbolj dominantno obliko na nekem ozemlju, zavestno pa so izključili vse kar se jim je zdelo sekundarnega. V kratkem lahko rečemo, da so dajali prednost (navidez) najbolj primitivnim oblikam, praviloma gradnji v lesu. Iskali so predvsem "pristne" in „nepokvarjene" oblike (1).

V obravnavi stavbarstva na zaokroženih območjih, so raziskovalci ubirali drugačna pota. V teh okvirih je več avtorjev nakazalo povezave med ljudsko in „visoko" arhitekturo, razvoj tipov oblikovanja in tudi tipe funkcionalne prostorske izrabe, vplive iz sosednjih regij itd. Precej razprav s to tematiko pa se ukvarja z izrazito arhitekturnimi (oblikovnimi) in umetnostnimi vprašanji — največkrat v povezavah z ohranjanjem etnološke dediščine (2). Zanimive so tudi raziskave, ki iščejo korenine nekaterih stavbarskih pojavov v daljni preteklosti in jih smiselno povezujejo s tipom prevladujoče produkcije (3). Razen redkih izjem so se pisci trudili, da bi podali kompleksno podobo stavbarstva in sicer tako, da so bodisi pokrili celotno obdobje od naselitve Slovencev do 19. stoletja, bodisi tako, da so stavbarstvo obravnavali kot pomemben del krajinske tipike danes, ne glede na čas nastanka, korenine itd.

Če vzamemo kot izhodišče najbolj pogosto trditev, da je etnologija veda, ki se ukvarja z načinom življenja — potem lahko ugotovimo, da so se pisci o „ljudski" arhitekturi in stavbarstvu ukvarjali s svojim predmetom kot s kulturnim elementom. Po drugi strani pa se nam zdi, da je formula o „načinu življenja" zelo ohlapna in prav lahko pokriva tudi vse tisto, kar je bilo o stavbarstvu in arhitekturi depriviligiranih slojev na Slovenskem napisanega (4).

Podpisani je v več razpravah in člankih razvil poglede na kmečko in ljudsko stavbarstvo (5) iz dveh izhodišč — stavbarstvo depriviligiranih slojev pred industrijsko revolucijo je obravnaval kot kulturni element in kot problem stilnega razvoja v minorni arhitekturi. Zanimal ga je stil „vsakdanjega stavbarstva", zato je poudarjal predvsem likovne dimenzije, obenem pa je tehtal likovne (oblikovne) vrednosti v odnosu do tako imenovane „visoke" arhitekture. Zato so imele mnoge razprave pridih likovne (arhitekturne) kritike. Potemtakem lahko govorimo o vrednotenju likovnega pomena, ki ga ima kmečka arhitektura danes.

1 Glej: Rajko Ložar: Kmečki dom in kmečka hiša, Narodopisje Slovencev I., Ljubljana 1944, stran 66–67. Ponostavljene Ložarjeve teze pa so prisotne predvsem v geografski literaturi: M. Natek: Podkoren, Prispevek k geografiji Zgornje Savske doline, Geografski zbornik, VIII, 1963, stran 218–194.

2 Primerjaj predvsem Gorazd Makarovič: Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981 in Ivan Sedej: Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana 1985.

3 Primerjaj: R. Ložar: o.c. in predvsem: Tone Cevc: Stavbe, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, stran 93–109.

4 Podpisani je mnenja, da o načinu življenja in o bivanjskih razsežnostih kmečkega stavbarstva govorijo tudi (na videz) ozko specializirana dela, pa naj gre za umetnostna ali arhitekturna izhodišča.

5 Primerjaj: Ivan Sedej: o.c. in med topografijami istega avtorja predvsem: Etnološki spomeniki na območju občine Tolmin, Topografsko gradivo, Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana 1974.

Nekoliko bliže etnološki problematiki je kriterij konzuma, ki smo ga uporabili pri razmejitvah med posameznimi socialnimi tipi stavbarstva na slovenskem podeželju (kmečko, meščansko, cerkveno itd.). Globlje je v teh smereh šel v svojih raziskavah slovenske ljudske umetnosti Gorazd Makarovič (6). Kljub temu so tudi navidez izrazito likovni problemi (vplivi in vrednotenje form, ki žive v različnih socialnih mijejih) hkrati tudi vprašanja, ki si jih zastavlja etnologija. Nekoliko širši kontekst, ki zadeva probleme konzuma in razmerja med obliko (hiše, likovnega izdelka itd.) in življenjskim stilom smo zato opredelili kot fenomen, ki dokumentira vsakdanje življenje v določenih družbenih slojih (omejili smo se na depriviligirano družbeno plast) ali še bolj točno — ki funkcionira kot „izraz“ življenja. Zato lahko ugotovimo, da nudi umetnost (arhitektura) sicer svojski, vendar zelo globok vpogled v dogajanja v času, prostoru in v okvirih določenega socialnega sloja.

Estetski in umetnostni pogled na fenomen ljudskega (minornega) stavbarstva ima omejitve in „stranske učinke“. Po likovni plati je namreč baročna gruntarska hiša z množico stilno oprijemljivih detajlov, dosti zanimivejša kot domovanje kajžarja, ki je praviloma brez likovnih poudarkov in v bistvu predstavlja zelo poenostavljeno shemo — estetski mik pa mu daje predvsem groba obdelava in poenostavitve. Iz likovnega vrednotenja pa lahko izhaja tudi vprašljiv razmislek o „pristni“ in „nepristni“ (ljudski) arhitekturi, ki naj bi jo pokvarili slabi vplivi iz predmestne in malomestne stanovanjske „arhitekture“ (7). Kot primer vzemimo le najbolj pogoste očitke na račun sodobne gradnje v vaseh in s starejših naselij. Krivdo za uničevanje stare arhitekture smo prevaleli na „slabe“ zglede iz predmestij in ljudi, ki naj bi nekritično prevzemali pobude iz moderne (nekmečke) stanovanjske gradnje. Za starejša obdobja pa smo večkrat govorili, da je prevzemanje pobud in njihovo prevrednotenje iz drugih socialnih okolij — kvaliteta! Tako operiramo z dvojnimi merili, temelječimi na kriteriju „dobrega okusa“!

Zanimanje za lepo in nepokvarjeno kulturno krajino, za „pristno“ slovensko domačijo in za lepo kmečko (ljudsko) arhitekturo je gotovo legitimni del splošne kulture, je izraz zgodovinskega spomina in kolektivne nostalgije, je tudi spodbuda za raziskovanje — ni pa izhodišče za raziskovanje, na katerem bi lahko gradili (recimo) etnološko podobo stavbarstva na Slovenskem v 19. stoletju. To seveda ne pomeni, da sta arhitekturna „kritika“ in umetnostnozgodovinska obravnava predmeta nepotrebni. Izraz „pristen“ je pač votla fraza, ki izhaja iz apriornega vrednotenja, predvsem pa iz nerazumevanja določenih pojavov v družbi. Še tako nebogljena folkloristična izpeljanka arhitekture ali uporabnega predmeta (največkrat gre za spominke) je na svoj način „pristna“, saj je nihče ne pojmuje kot dediščino, ampak kot na novo oblikovan predmet (stavbo), ki zadovoljuje določene čustvene in likovne potrebe v današnjem času. Zato je stavbarstvo, ki je pod vtisom izpraznjenega historicizma, nastajalo v 19. stoletju na Slovenskem prav tako pristno kot so starejši primerki renesančne ali baročne kmečke arhitekture — le kvaliteta in likovna intenziteta sta drugačni. Pa še tu si lahko privoščimo malce zlobnega relativizma. S precejšnjo gotovostjo lahko napovemo, da bo čez dobrih sto let dobro ohranjena hiša srednjega obrtnika neke na robu Domžal, okrašena s fresko Bleda, zanimiv in cenjen etnološki spomenik. V njem pa bodo naši potomci našli tudi marsikaj tistega, kar danes vidimo (in iščemo) v „ljudski“ umetnosti (8).

6 Primerjaj predvsem G. Makarovič: o.c., stran 5–6.

7 Vrednotenje ljudskega stavbarstva v nasprotju z gradnjo domov v novejšem času, je spremljalo skorajda vsa poveljna razpravljjanja, prednjačili pa so predvsem pisci iz arhitekturnih vrst. Glej predvsem: Marjan Mušič: Obnova slovenske vasi, Celje 1947 in Peter Fister: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1986.

8 Primerjaj: I. Sedej: Ljudska umetnost, o.c. Sklepno poglavje. Ugotovitev nas navaja k razmisleku, da bi morali tudi te „sprotne“ pojave temeljito dokumentirati. Ne glede na namen teksta in razstave je pionirske korake v tej smeri opravil G. Makarovič. Glej: G. Makarovič: Kič, Vodnik po razstavi, SEM, Ljubljana 1971.

1) GORELJI RAVEN. Tonina hiša. Oljčni mlin in stanovanje. Prva polovica 19. stoletja.

- 2) BREGINJ. V popotresnem času (1976) porušena hiša iz prve polovice 19. stoletja. Členjena stavba je sestavljena iz dveh „stolpastih“ enot, ki ju povezuje v celoto „ganjk“. Surovi kamnoseški detajli so poenostavljena izpeljanka oblik, kakršne srečujemo v istem času v Brdih in na Krasi. Motiv pokritega zunanega hodnika (ganjka) ima podobno funkcijo, kot nekaj kasnejše „linde“ na stavbah v Breginjskem kotu.

6. Pomenjak, prejemnik G. Makovčič, o.p., str. 5–6.

7. Vrednotenje kulturnega dediščine v razpisnem postopku gradnje domov v novem času, je temeljito študijo vse vsebine razpisnega postopka, za so avtorjem sila iz stihov tihih vrst. Glas avtorja: Marjan Mukić Obnova slovenske vas, Celje, 1982 in Peter Fister: Ustvarjanje okolice na Slovenskem, Ljubljana, 1999.

8. Pomenjak I. Sedej: Likovna prenova, o.p. Takrat paglavje, Ugotovitev, da je moralo biti to „linde“, je bila poslednja dokazila. Ni glodarske namene takole in ne morejo je plodovite kure v tej smoti opredel G. Makovčič, Glas G. Makovčič, Glas, Vozek go. Javniški SEM, Ljubljana 1971.

3) LOGATEC. Bogata gostilniška hiša Pri Ipavcu iz leta 1807.

- 4) OTOK PRI RADOVLJICI. Rahotova domačija. Nekdanja gostilna s prenočišči iz prve polovice 19. stoletja. Zasnova je starejša. Posebnost notranjega ustroja je „garsonjera“ (kamra in majhna črna kuhinja v nadstropju) namenjena veliki dekli. Gre za enega prvih primerov notranje diferenciacije na sorazmerno visoki ravni (posebno „stanovanje“ za dekle).

Kljub temu je način obravnave stavbarstva, ki upošteva in poudarja likovno plast problematike in posebej oblikovno strukturo korekten in izredno poveden tudi za etnologa.

Problemi kulturne krajine, naselij, domačij in stanovanjskih stavb na podeželju v 19. stoletju se nam kažejo v protislovni podobi. Metodološko smo pred dilemo — ali naj v tem odkrijemo obravnavamo pojave na področju stavbarstva, ki so v tem času nastali, ali pa naj upoštevamo prav vse gradivo, ki je takrat obstajalo. Verjetno so za opredelitev stavbarstva in bivalne kulture na slovenskem ozemlju v 19. stoletju pomembne vse sestavine — tako po obliki arhaična pohorska in koroška dimnica (Ložar jo označuje kot preostanek iz srednjega veka), kot baročni kmečki dvorec in kajža, ki je nastala sredi stoletja, velika furmanska gostilna in zidani stegnjeni dom nekje na obrobju Ljubljane. 19. stoletje označujejo tudi vasi z izrazitim poznogotskim naglasom, kot so Goče in Štanjel pa tudi v tem stoletju kolonizirana Črna vas na Ljubljanskem barju. Poznogotsko akcentuirana vas pač živi tudi v 19. stoletju, čeprav imajo dominantne likovne sestavine drugačen pomen kot ob času nastanka — zato ni anahronizem, ampak priča o strukturi življenja v tem stoletju (9).

Hiša iz 19. stoletja je tudi znameniti Zegov dom v Koprivi na Krasu, ki so ga zaokrožili leta 1839 — kot priča letnica na „klasicističnem“ portonu — čeprav je del domačije nastal v začetku 17. stoletja. Navsezadnje so v 19. stoletju s pridom uporabili (na novem mestu) tudi staro gotsko oblikovano kamnito okno. Oblika ni motila nikogar — seveda pa so okenski okvir kljub temu diskretno vzdali na gospodarski del retrofasade. To pomeni, da je struktura oblikovanja iz renesančnega obdobja še vedno živela (čeprav v spremenjenih razmerah). Zavedati se moramo, da so na Krasu (tako kot na Gorenjskem in v Ziljski dolini) že v 16. stoletju uvedli v oblikovanju zunanjščin zelo strogo funkcionalni sistem: stanovanjski del hiše so praviloma poudarili z lepše in bogateje oblikovanimi detajli, kot pa tisti del, ki je „skrival“ gospodarske prostornine. Na nekoliko višji ravni se je ta pojav uresničil tudi v spreminjanju videza naselij v času, ko so začeli po meščanskih zgledih obračati v komunikacijo široke reprezentativne fasade. Stalnica v oblikovanju sovпада s trajanjem fevdalne agrarne strukture, ki je z novimi načini gospodarjenja izžvenela prav v 19. stoletju.

Družbeni okvir likovne dejavnosti in konzuma v depriviligranih plasteh lahko opredelimo na dvoje načinov. V arhitekturi in deloma v notranji opreми (predvsem pri večinskem kmečkem prebivalstvu) se različice sočasnega likovnega (in tudi življenjskega) sloga pojavijo kot kmečke renesansa, kot pokmeteni barok in celo kot kmečki klasicizem. V ožjem pomenu besede pa zajema „umetnost za kmetije“, kot jo imenuje Makarovič čas od srede 18. do srede 19. stoletja (z odmevi v 20. stoletje). Gre potemtakem za obdobje posebnega, integralnega sloga na nižjih ravneh, ki je v določeni zamudi za dogajanja v vodilnih socialnih sferah, v svojem okolju pa ima funkcijo izrazito „pravočasnega“ dogajanja. Na paradoksn način je prav kmečka umetnost pomenila zadnji odsev dolge epohe, ki se pri nas konča z zemljiško odvezo (10).

V stavbarstvu depriviligranih plasti je brez dvoma najštevilnejše kmečko stavbarstvo. Dogajanja v stavbarstvu, ki je bilo namenjeno fužinarskim delavcem in drugim nekmečkim slojem pa so v precejšnji meri podobna — čeprav gre za naročnike gradbenih podvigov predvsem z vrst podjetnikov, lastnikov fužin, rudniških uprav (kot v Idriji) in ne na-

9 Gre za podoben pojav, kot smo ga zaznali ob funkciji lesenega pluga v materialni kulturi v 19. stoletju. Življenje se namreč odvija v okolju, ki je z vsemi navideznimi in resničnimi anahronizmi del celokupne družbene strukture.

10 V tem kontekstu bi kazalo upoštevati Le Goffovo periodizacijo, ki ugotavlja, da srednji vek (kot vsebina in struktura) traja prav do konca 19. stoletja. Primerjaj: Jacques Le Goff: Za drugačni srednji vek, Čas, delo in kultura na Zahodu, 18 esejev, Ljubljana 1985, stran 21 (uvod).

5) IDRIJA. Hiša v Rožni ulici. Večstanovanjska hiša z omeženo in beljeno fasado iz 19. stoletja, o čemer pričajo proporcije in dimenzije oken in vhoda. Kletni in pritlični del sta zidana, višji nivoji so izvedeni v preprosti skeletni konstrukciji (polnilo sta kamen in slabša opeka).

zadnje meščanstva (solinarske hišice). Velike hiše v Kropi in v Kamni Gorici po dimenzijah pogosto presegajo kmečke hiše, okrasje na njih (kamnoseški in slikani) dekor pa je največkrat na isti kvalitetni ravni (seveda ne štejemo izjem kot so Kapusova graščina v Kamni gorici ali „dvorci“ v Kropi). Razlika je predvsem v funkciji, saj so v rudarskih in fužinarskih okoljih hiše praviloma večstanovanjske (z lastnikovim ali mojstrovim stanovanjem v prvem nadstropju). Likovno obzorje, ki ga prezentira stavbarstvo v „delavskih“ središčih pa se giblje na podobnem likovnem nivoju kot kmečka arhitektura z mnogokrat identičnimi akcenti. Številčno je „delavsko“ stavbarstvo (v primerjavi s kmečkim) skoraj zanemarljivo — čeprav so njegov pomen v sedemdesetih letih našega stoletja skušali kar se da na-

pihniti in ga na neki način konfrontirati s kmečkim. Po drugi strani pa je delavski sloj odločilno vplival na življenje in tudi na stavbarstvo v nekaterih (maloštevilnih) nekmečkih središčih. Seveda pa na oblikovni (arhitekturni) ravni ni mogel prispevati ničesar omembe vrednega, kar je zaradi grozljivih življenjskih razmer več kot razumljivo. Bistveno se je v 19. stoletju spremenila tudi arhitektura „ikonografija“. Ob zbliževanju regionalne stavbne tipike se namreč v tem času uveljavi precej novih, socialno naglašanih stavbnih tipov, ki so imeli tudi velik vpliv na kulturno krajino in obliko naselij. V začetku stoletja je bistveni poudarek še vedno cerkev, ki je sestavni in izpostavljeni del naselja. Ta poteza v slovenski krajini ima živo moč tudi danes — vendar se ob koncu stoletja pojavijo tudi „civilni“ poudarki, ki so ostali v senci cerkvenih vertikal, gre predvsem za gasilske domove ob katerih je praviloma stal opazovalni stolp. Nov pomen v naseljih so dobile hiše obogatenih posameznikov (trgovcev, trgovcev z lesom, lastnikov žag, itd.) župnišča in največkrat na robovih naselij velike gostilniške hiše (Otok pri Radovljici, Šiška v Ljubljani, Logatec itd.).

6) DOLNJI LAKOŠ. Ornamentirane in poslikane svisli. 19. stoletje.

7) TRETJINEKOVA HIŠA NAD SVETIM DUHOM iz leta 1874 (Dravograd).

V Žireh, v Kozjem, v Savinjski in v Zadrebški dolini, v vaseh blizu Maribora, na južnih obronkih Pohorja in Kozjaka, ponekod na Ptujskem polju, v Zasavju in drugod je postal paradigma dom bogatega posestnika, gostilničarja, lesnega trgovca ali kakega drugega predstavnika podeželske smetane. V načelu gre za nadstropno zidano hišo podolžnega tlorisa s somerno oblikovano fasado, ki jo pudarja zakasnelo bidermajersko okrasje (kot na Kozjanskem) ali pa prvine iz sočasnih historičnih slogov. Potemtakem gre za stavbno gmoto, ki po obrisu in dimenzijah nadaljuje tradicijo kmečkega dvorca (kot ga poznamo na Gorenjskem in na Loškem ozemlju), v drobnih detajlih pa se navezuje na retardirane in poenostavljene historicistične sheme. Proti koncu 19. stoletja in še kasneje se okrasje in način oblikovanja fasade prenese na „nižjo“ raven — v stavbarstvo skromnejših posestnikov in obrtnikov. Zanimiv primer so pritlične hiše s sorazmerno velikimi okni in s fasadnim

dekorjem v ometu, ki posnema (v poenostavljeni obliki) „modne“ likovne sheme, seveda iz druge roke.

Podoben je tudi „razvoj“ notranje prostorske organizacije — od preprostega somernega tlorisa s črno kuhinjo, do talne zasnove, ki namesto črne, že vsebuje kuhinjo s številnikom. Kljub funkcionalni spremembi pa je shema talne organizacije ista. Nekoliko drugače so stvari potekale na Krasu in v Vipavski dolini (11). Nekatere značilnosti kmečkega in ljudskega stavbarstva (stavbarstva depriviligiranih plasti na Slovenskem) so sorazmerno dobro obdelane (12). Nekoliko manj pozornosti pa so raziskovalci posvečali vprašanju o pomenu in funkciji informacij v ljudskem okolju. Kmetje in (recimo) fužinarski delavci so dobivali o stavbarstvu podobne informacije, gibali so se v okolju, ki je vplivalo na vse plasti prebivalstva. Vendar je lahko kmečki posestnik deloval bolj ustvarjalno — saj je bil naročnik arhitekture in zelo pogosto tudi likovnega (kamnoseškega, slikanega, plastičnega) okrasja. Tako se je obseg informacij v gmotno bolj stoječih plasteh lahko samo povečeval — tudi z aktivno udeležbo pri posredovanju informacij okolju. Po drugi strani pa je bil „delavski“ sloj bolj pasivni sprejemnik — svojemu obzorju, potrebam in možnostim je v večji ali manjši meri lahko prilil le najožje bivalno okolje.

8) DRNOVO PRI KRŠKEM. Stegnjeni dom, mala kmetija, sreda 19. stoletja.

11 Na Krasu in v Vipavski dolini (na obeh ozemljih se srečujemo s čistimi pojavi) kuhinja v 19. stoletju nima stalnega mesta v odnosu na ostale prostore in jo najdemo tako v sredini niza kot na njegovem robu, včasih ima hkratno funkcijo veže, včasih med kuhinjo in ostalimi prostori ni nikakršnih notranjih povezav.

12 Večina avtorjev, kamor sodi tudi podpisani, je problem vplivov obdelal na najbolj neposrednih relacijah med vasjo in najbližjim mestnim ali trškim središčem in precej pavšalno na relaciji kmečko stavbarstvo — stavbarstvo višjih socialnih sfer (vključno s cerkvenim in fevdalnim).

9) LIPA PRI BELTINCIH. (pri Duhovih). Na zatrejni fasadi kmečke hiše (lesena konstrukcija je ometana in beljena) so okrog 1820, kot odmev baročnega oblikovanja nastala okna z značilnimi „baročnimi“ okviri in svigli s silhuetnimi motivi svečnikov.

V starejšem stavbarskem gradivu zasledimo sorazmerno skope, predvsem pa enosmerne informacije iz arhitekture drugih socialnih in geografskih okolij. Gre predvsem za posnemanje in prilagajanje otipljivih zgledov. Velikokrat so v svoje okolje prenesli oblike, ki so kaj kmalu postale nosilke novih (drugačnih) pomenov. Velikokrat so z novimi oblikami le prekrili starejšo vsebino. Že v 16. stoletju pa gre za višje oblike sprejema in izrabe „zunanjih“ (izvenslojnih) informacij — vzemimo (alpsko) hišo iz 16. in 17. stoletja, ki v izrazito renesančno sintezo združuje starejše, poznogotske drobne detajle (portali s posnetimi robovi, kamnoseško oblikovana poznogotska okna itd.). Z likovnega vidika so najbolj origi-

- 10) GOLAC. Stanovanjska hiša z arkadnim motivom (lopo) pred vhodom iz okrog 1820. Sicer izrazito baročni motiv (poudarjata ga kamniti glavi v sklepu lokov) se je na ozemlju med Istro in Piškimi uveljavil kmalu po letu 1800 in spremlja ambicioznejšo kmečko arhitekturo na tem ozemlju do druge polovice 19. stoletja.

nalne tiste rešitve, ko gre za dobesedni prevod neke forme, ki pa dobi popolnoma novo funkcijo in tudi drugačno mesto v hierarhiji poudarkov. Tak primer so baročno oblikovana okna, ki so malodane oznaka kmečkega stavbarstva na Gorenjskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja.

Šele v 19. stoletju postane pomembnejši vir pobud in informacij tudi tisk. Oblike, ki so jih prej lahko doživeli le na arhitekturi (doma ali v tujih in bolj oddaljenih krajih) so postale dostopnejše, močan vpliv je imela tudi prosvetiteljska dejavnost. V 19. stoletju je tako informacij mnogo več kot prje. Vendar ni primerjave z današnjimi časi, ko je informacij toliko,

da so ljudje prav zasuti z njimi. Zato je obdobje „kmečkega klasicizma“, ki sega do druge tretjine stoletja, še vedno ujeto v sorazmerno umirjene oblike. Ne gre le za zunanje manifestiranje „stilnih“ značilnosti, ampak tudi za težnjo po skladnosti (arhitekture, stavbarstva) s soseščino, s pridihom tekmovalnosti, ki je nekoliko manj opazna kot je (recimo) danes. Novi „slog“ je sicer zajel celotno slovensko ozemlje — med posameznimi regijami pa so še vedno obstajale precejšnje razlike.

Subpanonski domovi so bili v 19. stoletju, kar zadeva talno zasnovo in oblikovanje izrazito unificirani. Domačije na Krasu in v Vipavski dolini pa so učinkovale zelo individualno, med seboj so se razlikovale tako po okrasju kot po velikosti. V nasprotju z bogato nadstropno hišo na Gorenjskem iz druge polovice 18. stoletja, je sto let mlajša hiša enako bogatega posestnika dosti bolj diferencirana, saj so pobude za oblikovanje prevzeli z različnih virov — od baročne zasnove do historicističnega dekorja, kjer se ob kamnoseških in slikanih podrobnostih uveljavljajo tudi prvine v štuco in ometu, pač po vzoru stavbarstva v trgih in bližnjih mestih. Svoj delež so v prostoru med Postojno in Ljubljano pa tudi na Gorenjskem prispevali furlanski zidarji in kamnoseki, ki so delali pri gradnji Južne železnice.

- 11) STOPE (Stope 31, Brkini) pri Počkarjevih. „Kalone“ na stanovanjski hiši. Prva polovica 19. stoletja. Baročni motiv arkadnega hodnika v nadstropju je izrazito reprezentativna struktura. Zanimiv pa je spoj ambicioznega kamnoseškega dekorja s slamnato kritino in drugače zelo rustikalno obdelanimi kamnoseškimi detajli (okenski okviri). Za 19. stoletje je tipična sestava kritine — gre namreč za kombinacije skrli (kamnitih plošč), korcev in slame. Anonimni graditelj je tako rešil problem likovnega prehoda med „gosposkimi“ kalonami in „kmečko“ kritino.

Po slogovni plati gre torej za poenostavljene klasicistične prvine in za mehkejša bidermajerske oblike, ki so zaradi poenostavitve in brezobzirnega spajanja dobile, sodobno rečeno izrazito „naivni“ naglas.

Na zunanjo podobo kmečke hiše na Gorenjskem (v mislih imamo predvsem dominantne kmečke „dvorce“ in hiše bogatejših kmetov in prebivalcev vasi) so v 18. stoletju vplivali: izročilo (stalna tlorisna zanova) in pobude iz mest, ki jih je posredovala s svojimi izdelki predvsem kamnoseška delavnica v Peračici. Ta je zalagala Gorenjsko in del Loškega ozemlja še daleč v 19. stoletje. Zelo enovito je bilo v 18. stoletju tudi slikarsko okrasje na fasadah. V naslednjem stoletju so se stvari spremenile. Velika večina portalov in okenskih okvirov na hišah na Gorenjskem je izhajala iz znane peraške kamnoseške delavnice. Ponudba se je v 19. stoletju močno obogatila. Okna in portale so producirali v mnogih različicah in dimenzijah, prilagojenih potrebam in zahtevam naročnikov. Ob kamnoseškem dekorju se je uveljavilo dosti bolj individualizirano okrasje v ometu in celo v štuku. Prelomni trenutek pa je nastopil okrog srede stoletja, ko so se uveljavile hiše (najprej gre za bogatejše domove) s somernimi pročelji. Na likovni in arhitekturni ravni pomeni somerna fasada slovo od zunanjščine, ki je bila od 15. stoletja naprej čista podoba notranje prostorske delitve s hierarhično razdelitvijo fasadne ploskve na stanovanjski in „manj pomembni“ gospodarski del. Na tej ravni gre za izenačitev s principi oblikovanja fasad v mestih. Tako je bil sklenjen svojevrstni razvoj oblikovanja kmečke arhitekture. Od takrat naprej je kmečka hiša drugačna — saj gre za bolj dosledno ločitev delovnih in stanovanjskih funkcij v domačiji. Po drugi strani pa so ohranjene starejše hiše, ki so jih v 19. stoletju opremili le z večjimi okni, še vedno nudile zadovoljiv okvir za življenje družine z nekoliko večjimi potrebami. Če bi bilo drugače, se najbrž ne bi ohranilo tolikšno število baročnih in celo renesančno oblikovanih stanovanjskih hiš in domačij na slovenskem podeželju.

Na obronkih Pohorja začenjajo v tem času opuščati dimnične izbe in uvajajo črne kuhinje v nekdanjih (čistih) lopah ali pa gradijo (tako kot na Paškem Kozjaku) hiše s čistimi bivalnimi prostori in izredno velikimi kuhinjami, ki so neposreden potomec dimnične izbe. Izginiti začenja tudi panonska dimnica. V obeh primerih pa se zunanjščina komajda kaj izpremeni. Na Pohorju gradijo velike hiše s tesanimi bruni, v Prekmurju se dimnična izba (hiža) spremeni v kuhinjo, način gradnje v lesu, ki ga varujejo obloge v blatnem ometu pa ostane isti kot v predhodnih obdobjih. Na podoben način se spremenijo tudi hiše na Krasu — kjer gre za dvoje poudarkov. V tem času se domačija dokončno sklene v formo zaprtega dvora, pomemben akcent pa postane kaminska spahnjenca. Spahnjenca poznamo tudi iz starejših obdobj — vendar se v večjem številu pojavijo šele v obdobju po letu 1800.

V zunanjščinah in v notranjščinah kmečkih hiš se je takrat pojavilo precej novih prvin, nekaj smo jih že omenili. Gre za „sintezo“ mnogih vplivov in vedno večjega števila informacij — navsezadnje se navodila za gradnjo higiensko in funkcionalno bolj primernih domačij (stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopj) zelo pogosto pojavljajo tudi v Novicah (13). Hkrati s temi vplivi so se mimogrede cepile na nove stavbne zasnove tudi oblike, ki so odsev sočasnega arhitekturnega oblikovanja v trgih in mestih. Po drugi strani pa velika množina ohranjenih načrtov za gradnjo hiš priča, da so ljudje večinoma vztrajali pri podedovanih zasnovah, ki so jih obogatili z novimi rešitvami in seveda z novimi oblikami. V primerjavi s prvo polovico 19. stoletja pa večina načrtov (bolj upravičeno bi lahko rekli — skic) kaže izredno skromnost v uporabi arhitekturnih poudarkov (14).

13 Primerjaj: J. Š. Kakšna mora hiša biti, da je ljudem prijetno in zdravo bivališče?, Novice X, 28. avgust, 1852, list 69, stran 274.

14 Primerjaj: Sergij Vilfan: Kmečka hiša, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, slika — Gradbeni načrt hiše v Brodeh v Poljanski dolini iz leta 1882, stran 581.

- 12) OREHEK PRI POSTOJNI. Središčni ambient. Hiša z arkadnim motivom sodi kot značilni primer v zvrst „kmečke klasicistične“ arhitekture, ki je na formalni ravni sinteza primorskih in alpskih prvin, v likovnem pogledu pa gre za pokmeteno izpeljavo baročnih in klasicističnih likovnih principov. Velike hiše na tem območju so nastale večinoma v obdobju velike prevozniške konjunktore.

Starejše zasnove so potemtakem tudi v 19. stoletju veljale kot stalnica. Zato je arhitektura na Krasu in v Vipavski dolini izzvenela v 19. stoletju na precej nenavaden način. Zaradi solidne gradnje v kamnu in zaradi kamnoseško oblikovanih podrobnosti (od žlebov do portalov in pohodnih površin) so bile tovrstne hiše manj primerne za sprotno prilagajanje likovnim in funkcionalnim inovacijam. Po drugi strani pa je domačija na Krasu (v mislih imamo veliko kmečko domačijo) otrdela v „klasicistični“ obliki. Dobila je „dokončno“ obliko (obzidan zaprti dvor, sklenjeno pozidan niz stavb v okviru dvora, prestižni kamnoseški dekor itd.), ki ni več dopuščala „razvoja“. Po likovni plati gre potemtakem za hkratni vrh in konec arhitekturnega razvoja. Prav ta „dokončnost“ ima zanimive posledice v današnjem času. Na Krasu in v Vipavski dolini namreč opazujemo zanimiv način prilagajanja kmečkega stavbarstva novim zahtevam v 20. stoletju. Prilagajanje pa poteka v navidez iracionalnih okvirih. Večinoma so „posege“ na starih domačijah izpeljali na podoben način — z rušenjem obzidja in uvoznega portala (portona, kalone). Tako so na strukturalno logičen način uničili staro likovno kvaliteto in jo žrtvovali novi „funkcionalnosti“. Z rušenjem obzidja so namreč domačijo kot stavbni organizem „odprli“, s čemer so nakazali pot k novemu tipu domačije in stanovanjske hiše, ki je v načelu bliže idealu samostojno stoječega doma obdanega z vrtom. Pri hišah, ki nastajajo na Krasu in v Vipavski dolini na novo, je ta koncept izpeljan do konca.

V 18. stoletju so se kmetje v okoljih, ki so bila najbolj obremenjena z dajatvami in tlako (Dolenjska) ozirali predvsem na primere iz neposredne bližine. Na stavbarstvu v teh krajih pa so tako kot drugod vplivala tudi obvezna in neobvezna navodila, vzemimo le požarne rede, ki so z administrativno prisilo uvajali nove načine gradnje. Ohranjeni spomeniki kmečkega stavbarstva na podeželju pričajo, da se kmetje v pretežnem delu subpanonskega območja (pa tudi drugod) teh navodil vendarle niso držali. Navsezadnje so v Beli Krajini še v začetku našega stoletja gradili lesene, s slamo krite hiše z odprtimi ognjišči in odprtimi ostrešji nad njimi (15). Tudi v bogatejših regijah so se kmetje neradi odločali za dražjo kritino — zato je bila še v našem stoletju na Dolenjskem, v Beli Krajini, v Prekmurju pa tudi na Gorenjskem, na Notranjskem in celo na Krasu slamnata streha tako pogosta, da so pisici tipoloških oznak uporabljali samoumevni sedanjik.

Daljnosežne posledice skromnih informacij iz drugih socialnih in geografskih okolij so se kazale v obliki konservativnih hišnih tipov na mnogih območjih. Pomembnejše likovne in druge pobude so izvirale iz prav tako „tipiziranega“ sveta skromne meščanske arhitekture. Zato (recimo) na Dolenjskem v 18. stoletju skorajda ni bilo izrazitejših individualnih poudarkov na stanovanjskih hišah. Izjeme pa le potrjujejo pravilo — vzemimo kmečki dvorec na Pugledu pri Karlovcih iz sedemdesetih let 18. stoletja ali pa veliko zidano Štadlerjevo domačijo iz konca 18. stoletja v Hrastju ob Bistrici v Posotelju (16). Zato pa so se bistveno drugače odzivali kmetje na Koroškem, na Gorenjskem, na Primorskem in še kje.

Prostori, ki jih je v 18. stoletju obvladovala večja gospodarska konjunktura, so v stavbarstvu ohranili baročne poudarke tudi v 19. stoletju. Velike trdno zidane in bogato okrašene hiše so postale vzor v svojih okoljih, pomenile so več kot le statusni simbol. Ta vpliv pa je odvisen od številčnosti in ekonomske moči vsake regije — na Kozjanskem so primerki bogatejše podeželske arhitekture ostali brez posnemovalcev (razen v drobnih detajlih). Zunanje pobude so pač šle skozi filter (nezavedne) socialne selekcije. Zato je med pravila „lepega vedenja“ sodilo tudi vedenje o mestu, ki ga nekdo zaseda v navzven komaj opazni hierarhiji. Bogati kmetje so na Pohorju in na Kobanskem še v drugi polovici 19.

15 Primerjaj: Janko Lokar: Belokranjska hiša, Carniola III, 1912, stran 1—27.

16 Primerjaj: Ivan Sedej: Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem, Ljubljana 1988, stran 162—163.

stoletja gradili lesene hiše na identičen način kot kajžariji in mali kmetje — vendar so hiše pogosto razširili do monumentalnih razsežnosti. Mali kmetje pa so, čeprav je bil les skoraj zastoj, gradili svojemu stanu primerno manjše domove. Lep primer hiše obogatelega kmeta, je leta 1874 nastali Tretjinekov dom na sv. Duhu nad Dravogradom, ki priča, da se je obogateli kmet začel izvijati iz podedovanih spon sorazmerno pozno (17).

Tretjinekova hiša priča o trenutku, ko so se začele informacije gostiti v tolikšni meri, da so začele razkrajati tradicionalne odnose. Zato je druga polovica 19. stoletja tudi obdobje konca „tipične kmečke“ arhitekture. Po drugi strani pa se gospodarska struktura še ni spremenila v tolikšni meri, da bi se bistveno spremenila tudi podoba domačije. Precejšnje število gospodarskih poslopij (marofov, kašč), ki so nastala v drugi polovici 18. stoletja ali pa okrog leta 1800, je ostalo v funkciji prav do srede in druge polovice našega stoletja. Marofi in kašče v severovzhodnih delih Slovenije so po funkciji in smotrni zasnovi prav dobro ustrezali tudi gospodarskim pogojem in zahtevam v kasnejšem času. Po tej plati bi bila še najbolj primerna primerjava s kozolcem in njegovo funkcionalnostjo. Na teh objektih so se v drugi polovici 19. stoletja uveljavile le manj pomembne spremembe — predvsem gre za malce „moderneje“ likovne poudarke, za okrasje okrog oken, za obliko lin in za drugače formulirala vratna krila. Zanimivo je, da tudi zidani marofi (Savinjska dolina, Zadočka dolina, okolica Šoštanja itd.) pomenijo le izboljšano varianto lesenega objekta — seveda s poudarki, ki jih je narekoval drugi material (18).

Na stanovanjskih hišah na Pohorju in na Gorenjskem (kjer so še prevladovala lesene hiše) pa je bil še najbolj opazen začetni proces večanje oken. V tem času so začeli tudi že nadomeščati kamnoseška poznogotska in baročna okna z novimi, večjimi. To je sprememba, ki govori o uvajanju zasteklitve, o opuščanju „okenc na smuk“ in seveda o malce višjih bivalnih standardih. Zelo težko pa je na primer ugotoviti, kdaj se je na podeželju in posebej v kmečkem okolju začelo pojavljati preprosto stranišče. Prav tako pomembne so funkcionalne spremembe, ki jih na zunaj skoraj ne opazimo — gre za prilagajanje dimničnih zasnov konceptu hiše s črno kuhinjo. Čeprav je črna kuhinja po zasnovi in funkciji nastala v srednjem veku, je na določenih območjih predstavljala novost in bistveno izboljšavo — hkrati pa je vplivala (in vice versa) na način bivanja, posredno pa tudi na uporabo umetnostnih (likovnih) izdelkov.

V tem času začno uvajati visoko pohištvo v „hiše“ (izbe). Omare različnih oblik so do začetka 19. stoletja uporabljali le v najbolj bogatih hišah (Španova hiša na Suhi pri Škofji Loki, Kalanova hiša na Visokem itd.). Velika večina omar pa sodi v kategorijo kuhinjskih omaric (morajn). Ker so bile stene starejših kmečkih hiš večinoma predrte z okni kar na treh stenah, za omare pač ni bilo prostora. Ko so začeli uvajati omare, so število oken zmanjšali (okna hkrati povečajo). Navidez gre za marginalijo, ki pa je imela usodne posledice na oblikovanje in preoblikovanje podeželskih stanovanjskih hiš.

Spreminjanje starega koncepta, ki ga dokumentirano sledimo od 15. stoletja naprej, je v 19. stoletju sprožilo pravo verižno reakcijo. Z uvedbo visokega pohištva sta se spremeni-

- 17 V tem primeru lahko opozorimo na paradoks. Kot kaže prezentirana in obnovljena domačija z mlinom in žago v Ribnici pri Premu (druga pol. 17. stoletja), so si bile hiše v 16. in 17. stoletju na Krasu in na Pivki precej podobne, saj je takrat tudi na Krasu pomenila slamnata streha zelo pogost pojav. Ko se v istem času začena na Krasu uveljavljati korčasta kritina, se Brkini in Pivško še vedno drže slame. To pomeni, da je vsaj na zunaj med temi domačijami nastala velika razlika. Ko začno množično prekrivati strehe s korci tudi tu, se razlike zabrišejo.
- 18 „Poenostavitve“, uvajanje velikih oken in nov način oblikovanje fasadnega dekorja je v veliki meri rezultat vplivov iz bogatejših podeželskih slojev. Neposredno pa so vplivali na novo obliko hiš gradbeni mojstri s svojimi načrti.

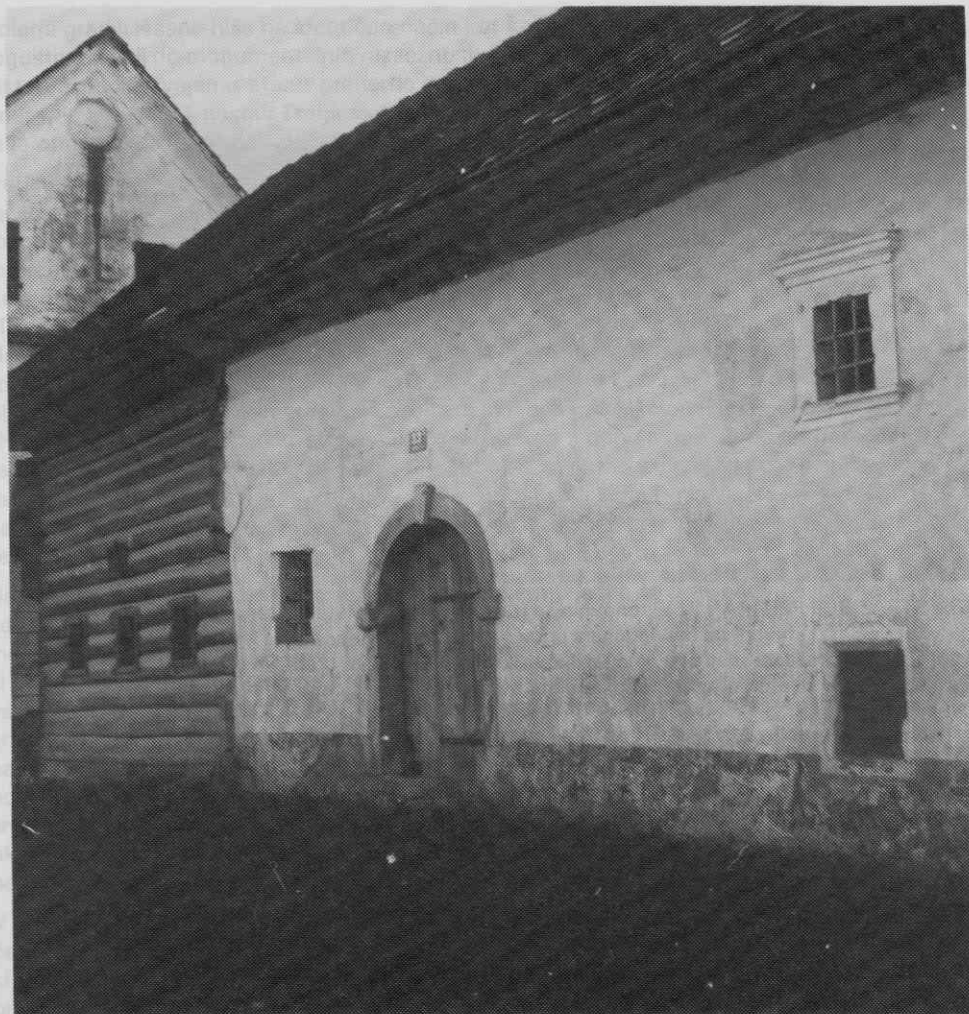
- 13) STRAŽIŠČE PRI KRANJU. Bitonova hiša iz začetka 19. stoletja. V tem času in tudi kasneje je kot večinski stavbni tip prevladovala pritlična, deloma zidna, deloma lesena, s slamo krita stanovanjska hiša, ki se ni bistveno razlikovala od sto ali več let starejših objektov. V 19. stoletju so nekoč v dve bruni vrezana mala okna nadomestili z večjimi.

la ritem oken in njihova velikost. Večja in manj številna okna pa so vplivala na oblikovanje fasad. Ker so (pri zidanih hišah) odstranili starejša okna in jih nadomestili z novimi, so bistveno okrnili obliko in „vsebino“ fasade. Ker je fasada postala nefunkcionalna so starejše okrasje odstranili, nove dekorativne prvine na pročelju pa so prilagodili novi obliki in velikosti oken. Tako so se približali idealom sodobne „boljše“ podeželske in predmestne arhitekture — hkrati s tem pa je postal anahronizem „klasični“ dekorativni sistem. Hitro so se namreč začela uveljavljati somerna (ali približno somerno) pročelja. Tako so drobne oblike na določeni ravni vplivale celo na oblikovanje domačije! Somerna fasada namreč pomeni, da so se „umazane“ dejavnosti preselile iz hiše v posebej locirano gospodarsko poslopje.

Stavbarstvo na pretežnem delu Slovenije kaže, da se je v 19. stoletju začel intenzivnejši proces zblizevanja med posameznimi stavbnimi (arhitekturnimi) različicami znotraj regij pa tudi med regijami. V začetku 19. stoletja dobi navzven precej novito podobo stavbarstvo na velikem ozemlju med Postojno in Brkini, ki se je zaradi nove kritine (korci), ki je nadomestila prej prevladujočo slamo, precej približalo „klasičnemu“ stavbarstvu na Krasu in v Vipavski dolini (19). V prostorih okrog večjih mest (Ljubljana, Celovec) in na zelo prometnih območjih pa se uveljavi zelo poenostavljena izvedenka alpske hiše, ki jo karakterizira predvsem poenostavljeno historicistično fasadno okrasje (20). Zanimiva so arhitekturna dogajanja med Mariborom in Postojno — ob stari prevozniki poti, kjer se je ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja razvil tip velike gostilniške hiše (skupaj z velikimi gospodarskimi stavbami), ki je vplival tudi na kmečko stavbarstvo v širšem okolju. „Praos-

19 V Vipavski dolini so se korci uveljavili vsaj že v 16. stoletju.

20 Okrasje ima neposredne vzore v arhitekturi bližnjih mest in trgov.

- 14) VOKLO PRI KRANJU. Žigovčeva hiša. Zasnova iz 16. stoletja. Lesena „hiša“ iz srede 18. stoletja. Portal in okno v nadstropju so vzdali, kot odmev novih oblikovnih zahtev okrog 1830. V 19. stoletju sodi med tipične stavbe tudi vrsta objektov (arhitektur), ki v nenavadnih kombinacijah združujejo na fasadah poznogotske, baročne in „klasicistične“ poudarke.

nova“ zanjo so bile velike poštne postaje, eno od njih omenja v Lukovici že Valvasor (21). Tako se je razvila velika nadstropna hiša z okrasjem, ki ima še vedno regionalni nadih (oblike streh in kritina, oblika kamnoseškega dekorja itd.). Pozornost zaslužijo predvsem podobne talne zasnove v različnih regijah. Stara poštna postaja in Rahotova gostilna na

- 21 Primerjava med bakrorezom poštne postaje na Lukovici, ki ga objavlja Valvasor in današnjim stanjem (v grobem gre za obliko kakršna se je ohranila iz srede 19. stoletja) pokaže, da so v 19. stoletju ohranili staro stavbno gmoto in obris, spremenili so le zunanjsčino in uvedli nekaj novosti v notranjščini (oboki in veži, novi stropovi, večja okna itd.).

Otoku pri Radovljici iz prve polovice 19. stoletja, sta bili po zasnovi precej podobni velikim gostilniškim hišam (recimo) v Planini pri Postojni. Vendar pa sta bili opremljeni z izrazito „gorenjskim“ kamnoseškim dekorjem, ki se je navezoval na lahkotnejšo baročno tradicijo. Tako je bila poglobitna razlika v naklonih in kritju streh ter v likovni govorici podrobnosti. Velike baročne in „klasicistične“ gostilniške stavbe v Planini so zato učinkovale dosti bolj strogo kot furmanske oštarije na Gorenjskem.

Prva polovica 19. stoletja je torej rodila v kmečkem in podeželskem okolju posebne oblike, ki smo jih označili kot „kmečki klasicizem“. Na Gorenjskem gre za izpeljanko iz baročno naglašene arhitekture. Nov stilni izraz so namreč dosegli z nekaterimi novimi poudarki (portali) in z nekoliko bolj strogimi oblikami — najpogosteje pa z detajli, ki so jih cepili na baročne osnove („klasicistični“ gautri v kamnitem okenskem okviru baročnih oblik itd.). Na Štajerskem, v prostoru med Savinjsko dolino, Mežiško dolino, Prekmurjem in Kozjanskim se je pod vplivom trške arhitekture razvila zidana pritlična pa tudi nadstropna stanovanjska (kmečka) hiša s štukiranimi okviri okrog oken in s specifično obliko bidermajerskega portala, ki je to ozemlje obvladoval kar pet desetletij (22). Samosvoje „klasicistične“ oblike pa so se razvile v Vipavski dolini, na Krasu in na nekaterih mejnih področjih (zelo zanimiva je Notranjska). Tu je postal dominantna tip velikega zaprtega dvora z obzidjem in z monumentalnim portonom (uvoznim portalom), ki ga krona mogočna trikotniško formulirana preklada. Posebno pozornost na Krasu in v Vipavski dolini zasluži figuralno okrasje na kamnoseških podrobnostih.

Nove formulacije reprezentativnih stanovanjskih hiš in domov v celoti so močno vplivale tudi na krajinsko podobo in seveda na pomen vaškega prostora. Novi način kmetijske produkcije so že v 18. stoletju spremenili pejsažno sliko, saj so začeli plotovi in ograje, ki so nekoč obdajale vsako njivo izginjati. Še bolj (čeprav posredno) so vplivali tudi premiki v živinoreji — predvsem uvajanje hlevske živinoreje. Na Pohorju se začenjajo tako kot v Savinjski dolini pojavljati veliki „marofi“. Ob koncu 18. stoletja se je zaokrožila in otrdela v togi shemi tudi kraška domačija. Katastri iz začetka 19. stoletja večinoma že kažejo podobo, ki jo opredeljujemo kot značilnost 19. stoletja. To pa pomeni, da se ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja odigra tisti prelom, ki so ga nakazale gospodarske spremembe v terezijanskem in predvsem v jožefinskem obdobju. Za stavbarstvo je namreč značilno, da je med vsemi dejavnostmi najbolj „konservativno“ — predvsem zato, ker so hiše gradili za več rodov. Pobudam iz drugih socialnih in geografskih okolij pa so se odzivali s precejšnjo zamudo — ne toliko zaradi pregovornega konservatizma, kot zaradi stroškov, ki jih je vsak resnejši poseg v stavbno tkivo zahteval. Zato je v prvi polovici 19. stoletja dozorela žetev zasejana sto let prej. To obdobje, ki je (pri nas) tudi čas množične produkcije likovnih izdelkov za kmečke domačije, je najbolj krepko zaznamovalo kulturno krajino; v oblikovanje utilitarnih in malce bolj reprezentativnih stanovanjskih stavb pa je vtisnilo nekatere „stalnice“, ki so živele še v času po Prvi svetovni vojni v bolj odročnih predelih. Vzemimo le Belo Krajino, Prekmurje in severne obronke Pohorja.

V času postopnega zблиževanja med regionalnimi „tipi“ in notranjega razslojevanja, so na paradoksnih ravni kot „regionalni“ poudarki funkcionirale tudi oblike, ki jih je gosposka

22 Portali z ravno preklado in motivom opornih konzol pod njo in običajno s cofasto ornamentiko, se med Kozjanskim in Koroško pojavljajo najprej kot poenostavljena izpeljanka značilnega „copf stila“, nato pa (po letu 1810) z bolj bidermajersko zvenečimi drobnimi okraski. Med portali, ne glede na čas nastanka in prostor (okolica Celja, Kozjansko, Mežiška dolina, okolica Maribora itd.), ni bistvenih razlik v obrisu in likovnem razporedu — gre le za nekaj variant bogatejše in skromnejše izvedbe, kar priča o (verjetno) eni sami, zelo plodoviti kamnoseški delavnici. V bistvu gre za vzporednico znameniti kemnoseški delavnici v Peračici pri Radovljici, ki ima precej daljšo tradicijo.

uvedla z administrativno prisilo ali pa s prepričevanjem in prosvetljevanjem kot ga je opravljal nadvojvoda Ivan (23). Kljub temu imajo „prelomni datumi“ v gradnji hiš in domačij ter v preoblikovanju naselij le orientacijski pomen. Spremembe na „tradicionalni“ stavbni gmoti, ki jih je prineslo 19. stoletje, so nastajale počasi. Agrarno tehnična revolucija, ki je radikalno spremenila zasnovo slovenske domačije, je kljub poimenovanju, ki predstavlja hitre spremembe, trajala zelo dolgo. Pomlad narodov in zemljiška odveza pa sta bili le trenutek, ki na oblike gradnje ni imel takojšnjega vpliva. Postopne spremembe od radikalnejšega socialnega razslojevanja do večje pismenosti, od uvajanja novih agrotehničnih ukrepov do produkcije za trg, so se kot nova kvaliteta uveljavili šele kasneje. Nekaj podobnega velja tudi za množico drugih vplivov iz druge polovice 19. stoletja — od historicizmov v likovni sferi do združništva. Počasi nastajajo novi sloji, pojavljata se specializirana proizvodnja in indutrija, umirajo stare obrti in dejavnosti, spreminjajo se tradicionalni medčloveški in družbeni odnosi itd. Svoje so prispevale k spremembam tudi kmezijske šole, izseljevanje itd.

Seveda se v 19. stoletju (čeprav mu pravijo tudi „svoletje napredka“) še vedno ohranjajo številne sestavine iz starejših obdobj. Obenem pa se začenja spletati drugačna struktura. Ne gre le za drugačne odnose med ljudmi, ampak tudi za dogajanja v materialni sferi in ne nazadnje tudi v stavbarstvu. Kot primer vzemimo Črno vas na Ljubljanskem barju. Vas so po natančnih načrtih postavili v 19. stoletju na kolikor toliko izsušenem in melioriranem zemljišču. Na formalni ravni je oblika naselja sorodna (ali celo enaka) kolonizacijskim vasi iz 13. in 14. stoletja — sicer pa so geometrijsko parcelizacijo uvažali že kolonizatorji (in kolonisti) v antiki. Bistveno drugačen pa je bil družbeni in gospodarski položaj kolonistov. Prav zato Črna vas dopolnjuje naše vedenje o razvoju naselij v 19. stoletju kot svojevrsna izjema. V tem času so dobile vasi tisto „dokončno“ obliko, ki je našla svoj odsev v tipologijah. Tako se Črna vas komajda razlikuje od načrtno koloniziranih naselij v ravninskih predelih — vzemimo na Sorškem ali na Ptujskem polju. Po drugi strani pa gre tudi za nekaj bistvenih razlik. Tudi ob natančno razparceliranih starih ravninskih naseljih so se razvili socialno poudarjeni prostori s skromnejšo kajžarsko, bajtarsko „arhitekturo“. Še bolj pa se je socialno razslojevanje odražalo v gručastih in drugače organiziranih starejših naseljih. Vzemojmo Podkoren. Staro gruntarsko jedro je formirano ob stari cesti, ki je preko Koroškega sedla vodila na Koroško. V pravilnem ritmu si ob cesti slede parcele z domačijami. Večinoma gre za bogate nadstropne domove ali pa za starejše hiše s sledovi poznogotskega oblikovanja. V prostoru pod cesto (ob potoku) pa se stiska gručasti del naselja z domačijami malih kmetov in ljudi brez zemlje. Na podoben način so se v 18. in posebej v 19. stoletju razširile tudi mnoge druge vasi na Slovenskem. Marsikje pa so vaško obrobje „razrahljali“ z monumentalnejšimi in ambicioznejšimi gostilniškimi stavbami, tako kot v Logatcu ali v vaseh med Ljubljano in Vrhniko (Log). Tako so se že v 19. stoletju začeli kazati zametki pojava, ki mu danes pravimo „nekontrolirano širjenje naselij“ ob komunikacijah in na obdelovalno zemljo. Na sploh lahko ugotovimo, da so nove hiše začeli seliti k cesti. Gre za enega pomembnejših nasledkov gospodarskega razcveta, ki ga povezujemo s furmanstvom.

Furmanski in kmečki „klasicizem“, je kot dominantni arhitekturni pojav na podeželju v 19. stoletju, vplival na podobo prostora (na obliko naselij in na kulturno krajino) predvsem ob glavnih cestah. Vendar je šel vpliv tudi globlje, celo v precej izolirane in odmaknjene kraje. S tega vidika je več kot zanimiv pojav po bidermajerskih vzorih oblikovanih fasad in posebej portalov na Kozjanskem in celo na obrobju Pohorja. V načelu gre za izdelke zelo moč-

15) ČEZSOČA. Hišni niz. Zidane, vrhkletne in vrhhlevne hiše (Melik jih je označil kot „bovske hiše“) so se kot posebna varianta alpske hiše uveljavile predvsem v 19. stoletju.

ne delavnice (bilo jih je morda tudi več), ki je s svojimi izdelki (portali) zalagala velik del Štajerske. Druga plast vplivov furmanskega in kmečkega klasicizma pa se kaže v razširjenosti preproste zidane pritlične kmečke hiše (večinoma gre za stegnjene domove ali pa za domačije pravih oblik), ki je v različnih tipologijah dobila naziv „osrednjeslovenska hiša“ — Melik pa jo določa v prostor med Ljubljano in Celjem ter na širok prostor okrog Celovca (24).

24 Anton Melik: Slovenija I, Ljubljana 1963, stran 520—558.

Pomembna novost v 19. stoletju je v celinski Sloveniji postopno uvajanje varnejših kritin. Na alpskem ozemlju se je v Selški in Poljanski dolini na bogatih domovih uveljavil skrilj, na Gorenjskem pa so najbogatejše hiše krili z bobrovcem, tako kot v prostoru med Ljubljano in Postojno. Korci so se v tem stoletju razširili po dolini Soče skoraj do Bovca — vendar so celo v Kobaridu še do pričetka 1. svetovne vojne prevladovala slamnate strehe. Bobrovec in skrilj sta bila v tem stoletju zelo pogosta tudi na Štajerskem. Še najbolj trdovratna je bila lesena kritina — ki je še v 18. stoletju veljala za kar reprezentativno (skodle na graščinah in cerkvah in celo na skromnejših meščanskih hišah v Škofji Loki in v Kranju).

Poleg likovnih dominant, predstavljajo jih velika zaprta kraška domačija, gruntarska nadstropna hiša z drobnimi klasicističnimi formami na Gorenjskem in na Notranjskem ter samosvoj tip furmanske gostilne, pa je fenomen kmečkega (podeželskega) stavbarstva na Slovenskem v 19. stoletju označen še z nekaj drugimi poudarki. Stavbne oblike, ki prihajajo iz meščanskega in trškega okolja ne pomenijo le prevzema forme, gre tudi za nekatera zbliževanja v načinu življenja. Vendar se tako kot arhitektura, tudi življenje odigrava na drugačnih, večinoma nižjih ravneh. Obogateli podeželski sloji (gostilničarji, podjetniki, lastniki žag, duhovščina, del izobraženstva in uradništva) so živeli vsaj tako dobro kot boljše stoječe meščanstvo — zato je tudi arhitektura teh plati pogosto bližje idealom podeželskih graščin, kot pa udobnih meščanskih hiš. Župnišča so večinoma velika nadstropna poslopja (z vsemi gospodarskimi pritiklinami), ki so po gmotah zelo podobna velikim kmečkim hišam, opremljena pa so večinoma s sorazmerno „naprednim“ fasadnim dekorjem. Na podobni ravni je tudi stavbarstvo obogatelih slojev, posebej v drugi polovici stoletja. Redki ohranjeni inventarji ali pa vsaj njihovi sledovi kažejo, da je bilo tudi pohištvo umejeno po mestnih šegah s specifičnimi poudarki, ki pričajo o življenju v vendarle bolj konservativnem okolju.

Stanovanja v Kasarni na Stari Savi (Jesenice), stanovanja v značilnih idrijskih „golobnjakih“ (ki so v svoji ekstremni obliki prav tako rezultat dogajanj v 19. stoletju) in skromna bivališča v podjetniških hišah v Kropi in v Kamni gorici (gosposko prvo nadstropje je navadno zasedal podjetnik ali mojster) pa so druga plat življenja. V tem okviru je posebej zanimiv pojav prevžitkarskih hiš in kajž, ki so jih za posle postavljali bogatejši posestniki na svojem zemljišču. Gre za sistem najemništva, za dvojno izkoriščanje in za kontrolo. Prevžitkarska pa nakazuje razmerje med novim in starim gospodarjem, ki si je dal zapisati prevžitek in kot. Oferske bajte (kot jim pravijo na Pohorju) so bile skromne dvoprostorske bajte — s svojo pojavnostjo so razglašale nov, precej nižji status starega gospodarja. Ker so v enakih hišah marsikje prebivali tudi gostači in posli, ki so stanovanje odrajovali z delom, lahko sklenemo, da je socialni položaj gospodarja, ki je predal posestvo, komajda prekašal status prvega hlapca ali velike dekle (25). Pričevanja, ki segajo le do začetka našega stoletja navajajo, da so ofersko bajto največkrat opremili z odslužno opremo (26).

Bivalno okolje v kmečkih hišah pa je bilo v primerjavi s stanovanjskimi razmerami najemnikov vendarle znosno — obilica otrok in poslov se je ob času spanja pač porazgubila po hlevih, na senu ali kam drugam. Velike družine v delavskih kasarnah ali hišah, kot jih poznamo v Idriji, Kropi ali v Kamni Gorici teh možnosti niso imele. Številna družina je pač morala najti prostor v enem (le redko dveh) prostoru, kjer so polegali po tleh, po klopeh in še kje. Marsikje so manjše otroke „pospravili“ kar v odprte predele (27) predalnikov in podobnega pohištva.

25 Ustni podatki dr. Marije Makarovič.

26 Pričevanje Jožefa Jeznik, Šentjanž nad Dravčami (Draučbaherjeva dimnica), l. Sedej: Terenski zapiski 1965.

27 Ustni podatek dr. Marije Makarovič.

Življenje v kmečkih hišah in v stanovanjskih hišah, kjer so stanovali najemniki (rudarji, fužinarski delavci itd.) je v navideznem protislovju z obliko naselij, z reprezentativno arhitekturo in notranjo opremo. Čeprav imamo na voljo zelo malo podatkov se nam zdi, da se za del populacije v 19. stoletju življenje ni bistveno spremenilo — vsaj v primerjavi z drugo polovico 18. stoletja. Arhitektura in notranja oprema (oboje v tem kontekstu obravnavamo kot likovno kategorijo) sta kljub formalnim in celo funkcionalnim spremembam in prilagajanju, le variacija na pozno-baročno temo.

Bohkov kot, kot stalna likovna shema z izrazitim baročnim naglasom, živi na alpskem ozemlju pa tudi drugod še daleč v drugo polovico 19. stoletja. Podnartovčeva Micka, slikarica iz Selc (28) slika podobe na hrbtno stran stekla še v sedemdesetih letih, v istem času je še vedno živo slikarstvo panjskih končnic. V začetku in v sredi 19. stoletja sledimo razcvetu figuralnih poslikav na fasadah kmečkih hiš. V Zadreci in v Zgornji Savinjski dolini je v šestdesetih in sedemdesetih letih doživelo razcvet slikanje panjskih končnic in ljudsko freskantstvo. Največ „ljudske“ plastike je v prostoru med Žirmi, Idrijo in Tolminom nastalo v začetku 20. stoletja. Največ je Ferjanov (sv. Florijan) in Madon, ki so nastajale za niše na pročelijih hiš in za niše v stebrih zidanih kozolcev. Najbolj zanimivo pa je, da so te kipce največkrat posnemali po množični sadreni in porcelanski plastiki. Cvetoče podobarstvo je v 19. stoletju (precej podobarjev je na tradicionalni način živelo in delalo še daleč v 20. stoletje) streglo obnovitvenim potrebam cerkve. Za srenjske potrebe pa so številni podobarji (samo na Gorenjskem in na loškem ozemlju jih je delalo nekaj deset) izdelovali opremo za znamenja in kapelice, za bogatejše posestnike pa slikano in plastično okrasje. Iz delavnice Štefana Šubica je prišlo tudi nekaj zanimivih rezljanih, s figuraliko okrašenih vrat (Stara Loka, Poljane, Žiri). Podobarska raven arhitekturnega in drugega dekorja je predstavljala zlato poprečje in v bistvu tudi ideal likovne opreme. Na tej ravni se je odigravalo tudi oblikovanje v trškem in malomestnem okolju.

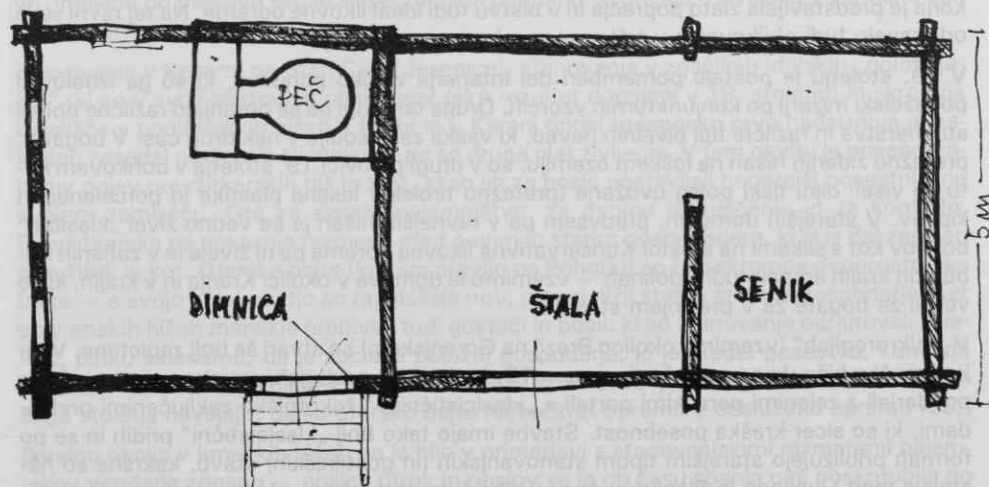
V 19. stoletju je postalo pomemben del interierja visoko pohištvo, ki so ga izdelovali podeželski mizarji po konjunktornih vzorcih. Druga ob drugi pa se ohranjajo različne oblike stavbarstva in različni tipi bivalnih navad, ki vsaka zase sodijo v nek drug čas. V bogatih, pretežno zidanih hišah na loškem ozemlju, so v drugi polovici 19. stoletja v bohkovem kotu že viseli oljni tiski poleg uvožene (pretežno tirolske) lesene plastike in porcelanastih kipcev. V starejših domovih, predvsem pa v revnejših hišah je še vedno živel „klasični“ bohkov kot s slikami na steklo! Konservativna likovna oprema pa ni živela le v zatišnih hribovitih krajih ampak tudi v dolinah — vzemimo le domove v okolici Kranja in v krajih, ki so veljali za bogate že v prejšnjem stoletju.

V „mikroregijah“ (vzemimo okolico Brezij na Gorenjskem) so stvari še bolj zapletene. Velike kmečke hiše, ki so nastale v poznem 19. stoletju po zaslugah „verskega turizma“, so poudarjale z zelenimi peraskimi portali s „klasicističnimi“ trikotniško zaključenimi prekladami, ki so sicer kraška posebnost. Stavbe imajo tako bolj „klasicistični“ pridih in se po formah približujejo starejšim tipom stanovanjskih (in gostilniških) stavb, kakršne so nastajale med Ljubljano in Planino v času velike furmanske konjunktore.

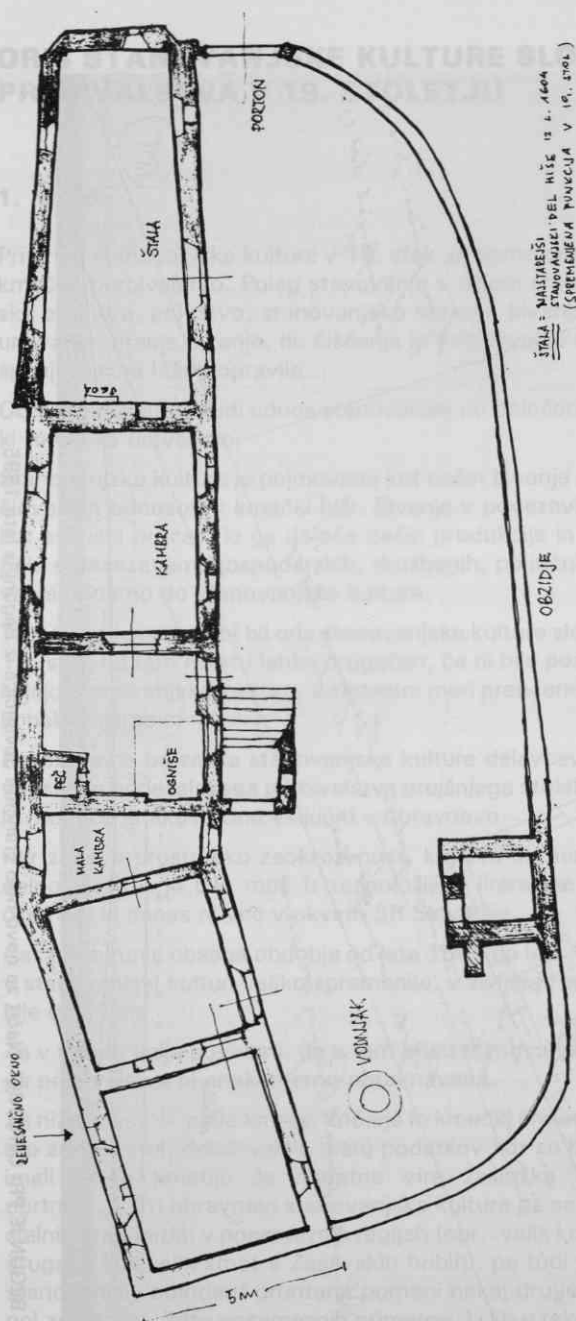
V Beli Krajini je nekoliko drugače. V Poljanski dolini (Radenci) se je okoli 1840 razvil tip deloma zidane, deloma lesene (ometene) hiše s poudarjenimi kamnoseško oblikovanimi detajli — predvsem s portali, ki po oblikah sodijo v kategorijo kraške kamnoseške umetnosti s preloma 18. stoletja. Drugod, v širokem okolju Črnomlja in Metlike pa v istem času nastajajo lesene (beljene) hiše, ki so na zunaj take kot v 18. stoletju — večinoma ohran-

jajo celo tako arhaično prvino kot je odprto ostrešje v kuhinji! Nekaj podobnega bi lahko rekli tudi za Kozjansko in predvsem za Prekmurje, kjer so začele nastajati številnejše zidane hiše šele v našem stoletju, po oblikovni plati pa so zanimiva mešanica historicističnih in celo secesijskih prvin — prinesli pa so jih prekmurski zidarji, ki so delali v Budimpešti in drugih ogrskih mestih.

Stavbarstvo, ki se v mnogočem navezuje na furmansko obdobje in konjunkturo je tudi s svojimi malce bolj oddaljenimi odmevi opredelilo arhitekturno tipiko na slovenskem podeželju. V nekaterih primerih (Brezje, Bled, gostilne ob glavnih cestah) pa je prišlo do skorajda bizarne navezave na popolnoma nov pojav — na „turistično stavbarstvo“, ki začenja uporabljati folkloristične prvine v oblikovanju zunanjščin — najprej po paradoksnih švicarskih zgledih. Poudariti pa moramo, da razlikujemo med „dominantnim“ in stavbarskim poprečjem. Žal pa nimamo statističnih raziskav, ki bi pričale v kako starih domovih je v 19. stoletju živela večina slovenskega prebivalstva na podeželju. Lahko si sicer pomagamo s starejšimi katastri, tudi s pričevanjem ohranjenih spomenikov, s starejšimi etnološkimi in podobnimi zapiski in celo s panoramskimi fotografijami, vendar je to naloga, ki jo moramo šele opraviti. Z gotovostjo lahko trdimo le, da se je stanovanjska in stavbarska kultura v 19. stoletju spreminjala hitreje kot v prejšnjih obdobjih in da so bile reakcije na nove sestavine vsakdanjega življenja bolj opazne. Navsezadnje je tudi šlo za bistvene spremembe.

- I.) Enocelična dimnična hiša — Poberska bajta na Šentjanžu nad Dravčami. Arhaično zvoneča lesena stavba je nastala v prvi polovici 19. stoletja kot hiša za prevžitkarje.

- II.) KOPRIVA NA KRASU. Velika Zegova domačija. Domačija je rasla kot zanimiv stavbni organizem od leta 1604 (letnica nad kaminom v najstarejšem, čelnem delu hiše) do leta 1839, ko so jo zaokrožili z obzidjem in ambicioznim portonom. Starejše renesančne kamnoseške detajle so vzdali na retrofasado.

